

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਚੇਤਨਾ

ਕਾਵਿ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੌਲਣਯੋਗ ਥਾਂ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਤੱਕ ਆਉਂਦਿਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਸ਼ੈਗਤ ਅਤੇ ਰੂਪਗਤ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਪੜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰੂਪਾਕਾਰ ਨੇ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪਰੰਪਰਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਮਿਜ਼ਾਜ ਨੂੰ ਉਲੰਘਣਾ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। “ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਜਨਮ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾਮ ਕਦੋਂ ਮਿਲਿਆ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਰਤਮਾਨ ਖੋਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਹੋਂਦ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ (ਈਸਵੀ) ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਈ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।”¹ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਭਾਵੇਂ ਅਰਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜਿੰਨਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਜੋ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਛੋਹੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਕਾਬਿਲੇ-ਗ਼ੌਰ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਇਹ ਸਫ਼ਰ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਪਏ ਖੱਪੇ ਇਸਦੇ ਸਮਰਿੱਧ ਹੋਣ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ‘ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ’ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ‘ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸਤਾ’ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਇਸੇ ਸਮਰੱਥਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਜਿਸ ਤੀਬਰ ਅਤੇ ਸਾਜਿੰਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਵੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਸਾਰਥਿਕ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਬੀਤੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਸੀ।”²

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਉਹ ਦੌਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਲੱਖਣ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਈਸ਼ਵਰ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ, ਪ੍ਰਿ. ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਾਇਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਖੇਤਰ

ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਖੋਜਾਰਥੀ
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਦਿੱਲੀ
+91 84279-07513

ਵਿਚ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜਦੋਂ ਉਦੈ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਉਦੋਂ ਰੁਮਾਂਟਿਕ-ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਦੌਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਜੁਝਾਰੂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਕਟ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।”³ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੌਰ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਹਿਰ-ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਦੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪ੍ਰਤੀ ਪੇਸ਼ ਸੰਕੀਰਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤਰ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਖਿਆਲ ਦੀ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਛੋਹਣਾ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਚੰਭਿਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰੂਪਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਇਕੋ ਜਿੰਨੇ ਜਲੋਮ ਨਾਲ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾਕਾਰੀ ਦੀ ਉਰਜਾ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਲੰਮੇ ਕਾਵਿ-ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਉਸਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ, ਸਾਹਿਤਕ ਵਾਦਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ-ਪਰਖਿਆ ਆਪਣੀ ਪਾਰਖੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਕਵੀ ਮਨ ਦੇ ਜਾਵੀਏ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਢਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਜਟਿਲ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਫਰੋਲਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਗੋਲਣਯੋਗ ਬਦਲਾਅ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਥੀਮਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਬਦਲਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਗਿਣੇ ਸਿਥੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ ਸਗੋਂ ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਣ ਤੇ ਨਿਭਾਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਨਵੀਆਂ ਤੋਂ ਨਵੀਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਲੱਭਤਾਂ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹ ਖਿਆਲੀ ਮਾਨਵ-ਵਾਦ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਸੂਖਮ ਸਬੂਧਤਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਤੇ

ਆਮ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ-ਜਾਚਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜ ਜਾਂ ਅਮੂਰਤ ਬਿੰਬਕਾਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਉਸਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਰਹੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਸਤਹੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਬੜੀ ਬਾਰੀਕਬਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ, ਨਵੀਂ, ਆਧੁਨਿਕ ਜਾਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਹੇਠ ਛਪਣ ਵਾਲੀ ਵੇਰਵਾਮੁਖੀ, ਸਪਾਟ ਬਿਆਨੀ ਅਤੇ ਵਕਤੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰੁਦਨਮਈ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਗੰਭੀਰ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਸਰਬਕਾਲੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਸੰਵਾਦੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਸਟੀਕ ਸਮਝ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਹੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਉਸਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗਹਿਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਮੂਰਤ ਬਿੰਬ ਘੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਟੈਕਸਟ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਕਤ ਮੰਡੀ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਕਲਾ, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਹੋਰ ਕੋਮਲ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਮ ਬੰਦੇ ਦਾ ਯਕੀਨ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਵਿਚ ਸੁਹਜ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਥਿੜਕ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਪੱਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਉਮੀਦ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸਿਰਜ ਕੇ ਆਮ ਬੰਦੇ ਦੇ ਯਕੀਨ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਸਾਪੇਖ ਚਿਤਰ ਦੀ ਥਾਂ ਅਮੂਰਤ, ਅਬਸਰਡ ਤੇ ਵਿਚਾਰਹੀਣ ਸ਼ਬਦ ਘਾੜਤ ਤੱਕ ਘਟਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਹਜ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਵਕਤ ਦੇ ਵਹਾਅ ਨੇ ਉਸਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਧਾਰ ਖੁੰਢੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਤਿੱਖੀ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਮੈਂ ਬੁੱਢੀ ਜਾਦੂਗਰਨੀ ਬੜੇ ਮੰਤਰ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ

ਮੈਂ ਜਿਹੜੀ ਹਿੱਕ ਤੇ ਤਗਮਾ ਸਜਾਇਆ ਹੈ

ਓਹੀ ਹਿੱਕ ਘੜੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ⁴

ਮੈਂ ਜਿਸ ਬੰਦੇ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਹਾਰ ਪਾਇਆ ਹੈ

ਓਹੀ ਬੁੱਤ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।⁵

ਵਕਤ ਦੀ ਸਾਣ 'ਤੇ ਲੱਗੀ ਉਸਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਤਲਖੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਉਸਦਾ ਸਵੈ ਉਸਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੀ ਆਸਥਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਅਮਲ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਰਗਾਮੀ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਉਣਾ ਵੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸਫਲ ਜੁੜਾਰੂ ਕਵੀ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਐਵੇਂ ਨਾ ਬੁੱਤਾਂ 'ਤੇ ਡੋਲੀ ਜਾ ਪਾਈ
ਜਾ ਕਿਧਰੇ ਬਿਰਖਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਬਰਸਾ ਪਾਈਂ

ਜੇ ਕੋਈ ਰਾਹਗੀਰ ਪਿਆਸਾ ਨਾ ਆਇਆ

ਹੋਰ ਘੜੀ ਨੂੰ ਜਾਵਣਗੇ ਪਥਰਾ ਪਾਈਂ'

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਜ਼ਾਤ ਤੋਂ ਕਾਇਨਾਤ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫਰ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਥਾਪਿਤ ਮੁੱਲ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸਹਿਮਤੀ ਦਾ ਤਰਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਦੀ, ਸਗੋਂ ਨਵੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤਲਾਸ਼ਦੀ ਹੋਈ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਮੋਕਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਰਫ਼ ਔਰਤ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ, ਮੁਹੱਬਤ ਅਤੇ ਗਿਲੇ-ਸ਼ਿਕਵਿਆਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਸਗੋਂ ਵਿੰਡਿਨ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚੋਂ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸਮਕਾਲ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪਰੰਪਰਕ ਸ਼ਬਦਾਵਾਲੀ ਜਿਵੇਂ ਆਸ਼ਿਕਾਨਾ, ਰਿੰਦਾਨਾ, ਸੂਫੀਆਨਾ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਾਲੀ ਅਤੇ ਖਿਆਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਤਖਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਦਰਕਿਨਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਡਾ. ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ “ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ‘ਪਾਸ਼-ਪਾਤਰ ਕਾਵਿਧਾਰਾ’ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪਾਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਚੇਤਨਾ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

ਅਤੇ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ।⁸ ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਿਸਨੂੰ ਇਸਦੇ ਹਿਤੈਸੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੋਣ ਦੇ ਲਕਬ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਗਤਾਰ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਜਗਤਾਰ ਨੇ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਨਕਾਰਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਹਿਤੈਸੀ ਮੁੱਲਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਨਾਜ਼ੁਕਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੇਝਲ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਨੀਰਸ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਮਿਜ਼ਾਜੀ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਿਅਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੁਹਜ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਜਲੋਅ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸਮੁੱਚੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੈਗਤ ਬਦਲਾਅ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿੱਖੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਸੋਚ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ, ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਬੁਲੰਦੀ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਉਚਿਤਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਕੁਝ ਖਾਸ ਗੁਣ ਹਨ ਉਹ ਆਤਮ ਬਚਨੀ, ਵਾਰਤਾਲਾਪੀ ਕਥਨ ਢੰਗ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਉਪੇੜ-ਬੁਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਬੜੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਦਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਰਥਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਨ-ਮਈ ਨੁਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਕਿਸ ਕਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ
ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬਿਹਬਲ ਕਰਦੀਆਂ ਪਾਗਲ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ⁹

ਫ਼ਾਨੂਸ ਨੇ, ਇਹ ਸਮਾਮ ਹੈ, ਅਹੁ ਜੇਤ ਹੈ, ਇਹ ਲਾਟ
ਤੇ ਦੂਰ ਕਿਧਰੇ ਮਾਵਾਂ ਨੇ ਦੀਵੇ ਜਗਾਉਂਦੀਆਂ¹⁰

ਲੂਣਾ ਅਗਨ, ਸੁੰਦਰਾਂ ਨਦੀ ਤੇ ਧਰਤ ਇੱਛਰਾਂ
ਜੋਗੀ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਨੇ ਪੂਰਨ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ¹¹

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਜ਼ਿਕਰ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਫ਼ਿਕਰ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਸੁਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਸ਼ਿਲਪੀ ਬੰਧੋਰ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਸਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਦਮੀਂ ਹੋਣ ਲਈ ਆਸਰਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਯੁੱਗ ਪਲਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਦਲਿਲ ਅਤੇ ਦਮਿਤ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਜੁਬਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਹੌਸਲਾ-ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸਿਨਫ਼ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕਾਰਨ ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਅ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਇਸ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੇ ਨਵੇਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੱਲ ਅਹੁਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਮਹਿਜ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ਮਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸਨੂੰ ਢਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਜਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਵਿਚੋਂ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸਦੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਮੱਧਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੇਵਸੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਕ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਮਾਡਲ ਉਸਾਰਦੀ ਹੋਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਵਿ-ਜੁਜਾਂ ਜਾਂ ਟਕਰਾਵੇਂ ਭਾਵ-ਬੋਧ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ, ਡਰ ਅਤੇ ਧਰਵਾਸ, ਬੇਵਸੀ ਅਤੇ ਉਮੀਦ ਆਦਿ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਕ ਧਰਵਾਸ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਹਨ। ਉਹ ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਜੇ ਬਦੇਸਾਂ 'ਚ ਰੁਲਦੇ ਨੇ ਰੋਜ਼ੀ ਲਈ

ਉਹ ਜਦੋਂ ਦੇਸ ਪਰਤਣਗੇ ਅਪਣੇ ਕਦੀ

ਕੁਝ ਤਾਂ ਸੇਕਣਗੇ ਮਾਂ ਦੇ ਸਿਵੇ ਦੀ ਅਗਨ

ਬਾਕੀ ਕਬਰਾਂ ਦੇ ਰੁਖ ਹੇਠ ਜਾ ਬਹਿਣਗੇ¹²

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚਲੀ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧ ਦੀ ਉਰਜਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਆਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬਦਲਦੇ ਸਮਾਜੀ ਸਿਆਸੀ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਦਾਅ-ਪੇਚਾਂ ਨੂੰ ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨਾਲ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਕੁਰੇਦ ਕੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉੱਪਰ ਜੰਮੀ ਪਰਤ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਮਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪਏ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਸਮਰੱਥਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਰੋਧਾਂ ਤੇ ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਮੋੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਪਰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹਲਕੀ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਖੁੱਲ੍ਹਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

ਸੁੰਨੇ ਸੁੰਨੇ ਰਾਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੋਈ ਪੈੜ ਏ,

ਦਿਲ ਹੀ ਉਦਾਸ ਏ ਜੀ ਬਾਕੀ ਸਭ ਖੈਰ ਏ।¹³

ਦੂਰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਘਰ ਸੀ।

ਕੱਚੀਆਂ ਸੀ ਕੰਧਾਂ ਉਹਦਾ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਦਰ ਸੀ।

ਅੰਮੀ ਮੇਰੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀ ਬਾਪੂ ਮੇਰਾ ਡਰ ਸੀ।

ਓਦੋਂ ਮੇਰੀ ਅਉਧ ਯਾਰੇ ਐਵੇਂ ਫੁੱਲ ਭਰ ਸੀ'¹⁴

ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਬਾਹਰੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਪਿੱਤਰੀ ਸੱਤਾ ਵੱਲੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜਾਂ ਆਰੋਪਿਤ ਕੀਤੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵੀ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਹੂਕ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਅਤੇ

ਉਸਨੂੰ ਸਾਇਰੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਉਣ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਚਿਹਨਕਾਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੋਲ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾ ਕੇ ਵਿੰਡਿਨ ਧਰਾਤਲਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਰਥ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚਿਹਨ ਦੀ ਕੋਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚਲੀ ਚਿਹਨਕਾਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਉਸਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਚਿਹਨ ਅਸਲੋਂ ਨਵੇਂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਵੀ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਾਤਰ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣੀਆਂ ਕਹਾਵਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸੱਚਾਈਆਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਦਾ ਅੰਗ ਵੀ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

ਕੀ ਪੁੱਛਦਾ ਏ ਦੀਵੇ ਵੇ ਪੁੱਤਰਾ,
 ਏਥੇ ਦਿਸਣ ਨ ਕਿਧਰੇ ਤਾਰੇ।
 ਚੰਨ ਤੇ ਸੂਰਜ, ਮੰਗਦੇ ਫਿਰਦੇ,
 ਕਿਰਨਾਂ ਦੁਆਰੇ ਦੁਆਰੇ।¹⁵
 ਅਹਿ ਲੈ ਚੁੱਕ ਲੈ ਸਰਵਣਾ ਵੇ,
 ਚੁੱਕ ਲੈ ਚੰਨ ਸੂਰਜ ਦੀ ਵਹਿੰਗੀ।¹⁶

ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਆਲੇਖ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਥੀਮਿਕ ਪਸਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਉਸਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪੁਣਛਾਣ ਕਰਦਿਆਂ ਅਰੂਜ਼ ਅਤੇ ਪਿੰਗਲ ਬਾਰੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਮਝ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦਾ ਸਨਾਤਨੀ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਸਮਰੱਥਾ

ਬਾਰੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਬੜੇ ਅਹਿਮ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਚਿਹਨਕਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਮੱਹਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪੜਾਅ ਤੋਂ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਿਆ। ਸੁਚੇਤ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਸਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਰੋਮਾਨੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਜ਼ਦ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਟੈਕਸਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਮਲ ਦਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਤਰਣ ਪਛਾਨਣਾ ਯਕੀਨਨ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕੰਮ ਹੈ ਪਰ ਰੌਚਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਹ ਦਿਲਚਸਪ ਵੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਡਾ. ਕੰਚਨ ਸਿੰਘ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ, ਪੰਨਾ-13
2. ਡਾ. ਐਸ. ਤਰਸੇਮ, ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਰੁਖ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ: ਨਵੇਂ ਪਾਸਾਰ, ਪੰਨਾ-31
3. ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਡਾ. ਵਨੀਤਾ (ਸੰਪਾ.), ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਵਾਦ, ਪੰਨਾ-25
4. ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਸੁਲਗਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ, ਪੰਨਾ-10
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-ਉਹੀ
6. ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਰਫ਼, ਪੰਨਾ-46
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-ਉਹੀ
8. ਡਾ. ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਪਾਤਰ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ-9
9. ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਸੁਲਗਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ, ਪੰਨਾ-106
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-ਉਹੀ
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-ਉਹੀ
12. ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਰਫ਼, ਪੰਨਾ-30
13. ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਬਿਰਖ ਅਰਜ਼ ਕਰੇ, ਪੰਨਾ-27
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-ਉਹੀ

15. ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਬਿਰਖ ਅਰਜ਼ ਕਰੇ, ਪੰਨਾ-37

16.ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-ਉਹੀ